

ДУХОВНИЙ ПОДВИГ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСВІТНИКА До 200-річчя від дня народження Пилипа Морачевського (1806—1879)

Якщо якийсь нарід сподівається, що можна залишатися неуком і бути вільним, ... то він очікує на те, чого ніколи не було й ніколи не буде.

Томас Джефферсон

Наслідки української колоніальної минувшини просто вражаючі. Спитаймо наших сучасників, людей освічених, з дипломами вищих навчальних закладів і науковими ступенями: чи знають вони, хто такий Пилип Морачевський? Мало хто, здебільшого фахівці-шевченкознавці й патріоти-ентузіасти, спроможні дати ствердну відповідь, а тих, котрі чули щось поза причетністю Морачевського до кирило-мефодіївців, узагалі можна полічити на пальцях.

Тож незайвим буде з нагоди 200-літнього ювілею Пилипа Семеновича Морачевського розповісти про цього видатного діяча української справи й української думки.

У селі Шестовиці, колишнього Чернігівського повіту, в сім'ї небагатого дворянина Семена Морачевського 14 листопада 1806 року народився хлопчик, котрого нарекли Пилипом. Батьківська хата була трохи більшою за пересічну селянську, та навколо розкинувся розкішний сад. Цікаво зазначити, що коли Пилип Морачевський осів на батьківськім господарстві 1859 року, то мав 100 десятин землі (близько 110 гектарів) і п'ятеро душ кріпаків. Виростав і духовно міцнів він у селі, серед простого люду, у гурті сільських хлопчаків, де говорили рідною українською. Змалку захопився складанням віршів, а поетом, власне, став уже під час навчання в Харківському університеті.

Нагадаймо, що цей, один із найстаріших навчальних закладів Європи, було засновано 1805 року, на розвиток ідеї Григорія Савича Сковороди, зусиллями його учня — Василя

Каразіна, коштом прихильних дворян і купців. На час студентства Пилипа Морачевського університет уже став помітним центром культурного і наукового життя України. Ректор Петро Гулак-Артемівський, родом з Київщини, який обіймав цю посаду впродовж 1841—1849 років, згуртував когорту видатних викладачів (Микола Костомаров, Іван Срезневський, Амвросій Метлинський), котрі створили в університеті ту особливу атмосферу, яка спонукала до творчих шукань, самостійної думки й розширення обрії знань. Харків став головним осередком національного й культурного відродження. Тут друкують книжки, виходять літературні альманахи, часописи, що мають українське спрямування: «Украинский вестник», «Запорожская старина», «Украинский журнал».

Студента-математика Пилипа Морачевського заохотив до віршування його родич

Іван Кульжинський — літературознавець і етнограф з Сумщини, автор розвідки «Малороссийская деревня», що позначилася на ранній творчості Миколи Гоголя. Це він, Іван Кульжинський, передав кілька поезій П. Морачевського професору Іванові Срезневському (до речі, перекладачеві Горація та Овідія), котрий і надрукував їх у журналі «Украинский альманах».

Після закінчення університету Пилип Морачевський їде до Сум викладати математику у повітовому училищі. Під впливом професора Кульжинського, після дворічної праці вчителем математики, П. Морачевський складає іспитовому комітетові Харківського університету екзамен з російської словесності й одержує звання вчителя-словесника. Після цього вони удвох вирушають до Луцька і працюють до 1835 року у місцевій гімназії: Кульжинський — директором, Морачевський — учителем.

Коли ж цей край російський уряд оголосив «исконно русским», їхні шляхи розійшлися назавжди: П. Морачевський дедалі більше схилятиметься до українства, натомість Кульжинський, почавши зі змагань з польською культурою, закінчить сповненими зневаги публічними виступами проти української мови та літератури.

Ось типовий приклад отого відступництва, яке сприймалося як зрада національних інтересів. Саме так формували проросійську заповідливість наших краян. Вийшли тоді друком «Грамматика» Пантелеймона Куліша і «Буквар» Тараса Шевченка. «Грамматика» дістала від Кульжинського вбивчу рецензію: «Всякую испорченность, следовательно испорченность языка, надобно исправлять, а не возводит на фантастическую степень нормальности и самостоятельности, — обурюется він, — потому надобно стараться, чтобы люди, говорящие по-малороссийски, привыкли говорить чисто по-русски, о чем все благомыслящие малоросияне давно уже стараются в своих семействах и училищах и о чем сильно хлопочут малоросияне, даже живущие в Галиции, а сочинитель уродливой «Грамати-

ки» заключает свое слово до письменных мольбой, чтобы все малоросияне говорили по-малороссийски, т.е. чтобы не исправляли своего испорченного полонизмами языка, но коснели бы в его испорченности». А оцінюючи Шевченків «Буквар», він пише: «Тенденция этого «Букваря» одна и та же, что и «Грамматика» Кулиша, какая то «воля людская», и освобождение из какой-то неволи, о какой это свободе Вы хлопочете, господа «Букваристы». Ось такі гіркі метаморфози сталися з колишнім українським етнографом.

Пилип Морачевський переїздить до Кам'янець-Подільського, де працює спершу старшим учителем, а згодом — інспектором. Аж до своєї відставки у 1859 р. він інспектував ліцей князя Безбородька і Ніжинську гімназію. Учні глибоко шанували свого вчителя: «Морачевский нам очень понравился, хотя мы и острили над ним. Действительно, он был добрый и хороший человек и обходился с нами по-человечески. Одно в нем было неприятно: как пойдет по квартирам и найдет у кого-либо из гимназистов или студентов стихи малорусские, особенно Шевченка, так и конфискует». Те, що видавалося гімназистові у Морачевському «неприємним», було, з огляду на тодішню ситуацію, вчинком мужнім і шляхетним. Якби це був не Морачевський, а хтось інший, то винуватець негайно вилетів би з гімназії з «вовчим білетом».

А сам Пилип Семенович береться до ґрунтовного вивчення на науковій основі української мови. 1853 року він подає до розгляду Імператорської академії наук створений ним Словник малоросійської мови за полтавським діалектом. Певно, саме ця праця нашою вихнула його на думку перекласти українською Євангеліє. П. Морачевський побачив, що українська мова, штучно обмежена середовищем упослідженого селянства, вижита зі школи, зведена до рівня територіального діалекту, таїть у собі потужні можливості, дивовижне лексичне багатство.

Але почалася Кримська війна. В Російській імперії всі перейнялися патріотичними почут-

тями. Не минуло це піднесення і Пилипа Морачевського. Селяни кинулися записуватися в козаки, бо козак — вільна людина. Протестні настрої вибухнули селянськими заворушеннями. П. Морачевський пише кілька патріотичних поезій, за які йому дісталось від Пантелеймона Куліша. Та ейфорія швидко проминула. Поразка у Кримській війні, жахні людські жертви... Пилип Морачевський стає осторонь політичного руху.

Він береться до перекладу українською мовою Євангелія, хоча розуміє, що виникнуть проблеми з друкуванням книги, а тому вирішує заручитися підтримкою впливових діячів церкви.

«Ваше Высокопреосвященство, — звертається він 28 вересня 1860 року до Митрополита Санкт-Петербурзького і Новгородського Ісидора, — на всех языках, словесно и письменно, проповедуется слово Божие; исповедники Христа Спасителя имеют Библию на своих языках, а Малороссия, которой языком говорит около 12 миллионов православных христиан, не имеет на своем языке даже Евангелия, ...перевод на малороссийский язык Евангелия несомненно принес бы весьма важную пользу нашему религиозному народу... С этой целью я приступил к переводу Евангелия на малороссийский язык, сличая славянский текст с текстом русским, латинским, немецким, французским и польским...».

14 жовтня Митрополит Ісидор відповів П. Морачевському категоричною відмовою: «По частном совещании со Святейшим Синодом, уведомляю Вас, что перевод Евангелий, сделанный Вами или другим кем-либо, не может быть допущен к печати». Пилип Семенович удруге звертається до Ісидора з проханням: «... Этот труд мой я считал делом столько полезным, сколько и богоугодным: и поэтому мне приятно будет, по крайней мере, оставить его детям моим на память обо мне как видимый знак моего благословения, которым буду просить им благословения Божьего». Відхилений рукопис повернули в день смерті дружини П. Морачевського —

15 квітня 1861 року. То випадковий збіг чи трагічний знак долі?

Проте горе не зламало його, він не опускає безпорадно рук, і 16 листопада 1861 р. переклад усіх чотирьох Євангелій було закінчено, виправлено і переписано начисто. Залишалося тільки віднайти спосіб його видати.

Щойно було скасовано кріпацтво. Виходить царський маніфест про волю, звісно, російською мовою. Люди з нього мало що розуміють. Як пише Софія Русова, «... у деяких селах грамотний припадав на 130 жителів. Нікому було «Положение» прочитати. Приміром, почне священик чи писар читати «Осени себя крестным знамением, православный народ». Люди слухають, затамувавши подих, і безнадійно переглядаються: «Що воно там за сіно говоритьсь?». Отож, 15 березня 1861 р. цар наказав перекласти «Положение о крестьянах» українською. За цю працю взявся Пантелеймон Куліш.

А 9 вересня того ж року Його Імператорська Величність видає указ про дозвіл священикам Полтавської Духовної Консисторії виголошувати проповіді українською мовою. Дивовижно... Але політика «кнута и пряника» в Росії була доволі дієвою. Відкривали недільні школи, частково амністували членів Кирило-Мефодіївського братства.

Тож Пилип Морачевський розраховує на підтримку з боку Академії наук. Переклад Євангелія рецензують академіки Ізмаїл Срезневський та визначний російський славіст-філолог Олександр Востоков, який був першим видавцем Остромирового Євангелія (1843) — найдавнішого датованого східнослов'янського рукопису, найважливішої старослов'янської пам'ятки, написаної у 1056—1057 роках для новгородського посадника Остромира дяком Григорієм. Їхня думка була одностайною: «Євангеліє, перекладене малоросійською мовою п. Морачевським, є вищою мірою праця знаменна як з боку науково-філологічного, так і з боку релігійно-морального... Переклад Морачевського засвідчує цілком як якість, так і характер слів, якість словосполу-

чень українських ніде не спотворює ні сутності, ані змісту думок... Поза всяким сумнівом, переклад Морачевського має створити епоху в літературній просвіті малоросійської мови... Тому вважаємо ми, що переклад Морачевського потрібно з позитивним відгуком Академії подати на схвалення Святійшим Синодом і просити його, після оцінки його з богословської думки, дозволити до друку».

Синод, не покладаючись на міркування Академії, надсилає переклад на додаткове рецензування калузькому архієпископові Григорію, шефові жандармерії Довгорукому та київському генерал-губернаторові Аненкову. Архієпископ Григорій, котрий був родом із Чернігівщини, тільки-но почав читати Євангеліє, розплакався і кинувся до свого домашнього лікаря, також українця, зі словами: «Ось ідіть подивіться, яку Бог послав мені радість на чужині». Відтак і відгук він надіслав до Синоду захоплений, з думкою про найшвидший друк цієї важливої праці. Скидалося на те, що все сприяє виходу перекладу Євангелія у світ. Проте цього не сталося з причин суто політичних.

Ще від початку 60-х років поляки, готуючи повстання, почали публічно цькувати все українське. Найбільше діставалося недільним школам для простого люду, які впровадила київська громада на чолі з Володимиром Антоновичем. Звинувачень було хоч греблю гати: нібито там готують гайдамаччину, виношують плани відокремлення від Росії... Усе це мало сумне відлуння в імперській політиці після придушення польського повстання. Звинувачення підхопив редактор найтиражнішої російської газети «Московские ведомости» Катков: «З'явилися нові Кирили та Мефодії з дивовижними абетками на світ Божий. Було пущено міф якоїсь вигаданої малоросійської мови, почали з'являтися книжки на нововигаданій мові, — пише він, — а Україна ніколи не мала окремої історії, ніколи не була окремою державою, український народ є ... частина лише, але істинна! ...російського народу, без якої він не може лишити-

ся тим, чим він є. ...малоросійської мови ніколи не було і, незважаючи на всі зусилля українофілів, досі не існує...».

Налякані катковською істерією шеф жандармів Довгорукий і генерал-губернатор Аненков в один голос заявили, що Євангеліє у перекладі П. Морачевського є «книгою опасною и вредною». Все це і породило «секретне відношення по цензурному відомству» від 8 липня 1863 р. № 394, що ввійшло в історію як Валуєвський циркуляр.

Процитуймо дещо з цього циркуляру мовою оригіналу: «Никакого особенного малороссийского языка не было, нет и быть не может, наречие, употребляемое простонародьем, есть тот же русский язык, только испорченный влиянием Польши; общерусский язык так же понятен для малороссов, как и для великороссиян, и даже гораздо понятнее, чем теперь сочиняемый для них некоторыми малороссиянами и в особенности поляками так называемый украинский язык. Сделать... распоряжение, чтобы к печати дозволялись только такие произведения на том языке, которые принадлежат к области изящной литературы: пропуск же книг на малороссийском языке как духовного содержания, так и учебных и вообще назначаемых для первоначального чтения народа, приостановить».

Зроблено все, щоб українська школа не мала для своєї розбудови фундаменту — книжки. Драконівський циркуляр цілковито паралізував українське книгодрукування. Так, 1865 р. вийшло тільки 2 українські книжки, 1866 р. — жодної, 1867 р. — три, 1869 р. — одна. Можна було сподіватися на ввезення українських книг з Галичини, проте тут наспів Емський указ 1876 року, який забороняв увозити з-за кордону без спеціального на те дозволу будь-які українські книжки, а в самій Російській імперії під заборонаю опинилися видання оригінальних творів, вистави і друкування текстів українських пісень.

Сподівання Пилипа Морачевського побачити свою працю надрукованою були марними. Проте він не полишає надії, перекладаючи,

окрім Євангелія, ще й «Діяння Апостолів», «Псалтир», укладає курс «Священної історії» для училищ і народних шкіл. Пилип Семенович вірив, що «все минеться, правда зостанеться». Усі зібрані ним переклади він надіслав до Академії наук на зберігання до ліпших часів.

«Життя моє, певно, підходить до кінця, — писав він синові 28 лютого 1878 року, — і дякую за нього Богові: ранок мій йшов, здається, похмуро, але я досяг, чого досягнути мені було можна; полудень сяяв наді мною світлим і теплим промінням; вечір мій тихий і безтурботний, — я оточений любов'ю і сам повен любові». Рік потому, 26 вересня 1879 р., Пилип Морачевський помер.

Минула чверть століття. Ім'я українського просвітника було у забутті. Лише після Лютневої революції згадали в Росії про переклад П. Морачевського. Справу видання книг Святого Письма українською мовою було остаточно вирішено, головним чином завдяки заходам Великого Князя Костянтина Костянтиновича, тодішнього президента Академії наук. Імовірно, таке рішення прийняли ще й тому, що двома роками раніше у Відні вперше надрукували українською мовою Святе Письмо у перекладі Пантелеймона Куліша, Івана Пулюя та Івана Нечуя-Левицького, яке ввозили нелегально на терени Російської імперії. А ще, можливо, як писав Михайло Комаров, «переклад Морачевського і не міг зовсім загубитись, бо чимало земляків мало вже той переклад переписаний...».

Отож імператор 25 лютого, в день народження Тараса Шевченка (за старим стилем), затвердив постанову Ради Комітету Міністрів про зняття заборони на друк українського Євангелія. Синод благословляє друкувати Євангеліє у перекладі П. Морачевського у Московській синодальній друкарні під наглядом Кам'янець-Подільського єпископа Парфенія. Високу оцінку перекладові Пилипа Морачевського дав відомий мовознавець Павло Житецький: «Морачевський найвищою мірою володів відчуттям народної мови і, так би мовити, психологією її, і всі зусилля

докладав до того, щоби, не відступивши від змісту слов'янського тексту, умістив би у свій переклад психічну тканину малоросійської мови і притаманні їй звороти, її звичаї і обичаї. З неї почерпував він своє натхнення, що надає його перекладові тепла і живих фарб».

Нарешті навесні 1906 року переклад Пилипа Морачевського було видано. Спочатку — Євангеліє від Матвія, а далі й інші. Перший наклад — 5 тисяч примірників — розійшовся миттєво, у червні додрукували ще 10, а в жовтні — 20 тисяч. Наступного року довелося додрукувати ще 30 тисяч. Лише протягом 1906–1907 років, за статистикою Михайла Комарова, продано 129 тис. книжок трьох Євангелій — від Матвія, Марка і Луки. Фантастичний, як на той час, наклад! Євангеліє від Іоанна вийшло вже у 1911 р. «В якому числі — мені невідомо», — писав М. Комаров. Невдовзі багатьох причетних до видання Євангелія відзначили нагородами. Не згадали тільки одну людину — автора перекладу. Не було його прізвища й на виданому Євангелії. Адже від часу смерті Пилипа Морачевського минуло 32 роки.

Гірка несправедливість долі! Людину, яка зробила справді апостольську справу — дала слово Боже многостраждальному українському народові — народ цей не знав. Та й чи знає сьогодні, вже у незалежній державі, в якій і досі українське слово гнане й упосліджене. Та пам'ятаймо, що кожна нація породжує постаті, які визначають її культуру, ментальність і, зрештою, її сумління. Такою постаттю, великим подвижником, людиною, котра заклала один з найвагоміших наріжних каменів у розвій української літературної мови, за словами Івана Огієнка, був Пилип Семенович Морачевський.

В. КОЗИРСЬКИЙ,
кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту теоретичної фізики
ім. М.М. Боголюбова НАН України,
В. ШЕНДЕРОВСЬКИЙ,
доктор фізико-математичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту фізики НАН України (Київ)